

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕФОРМАЛЬНИХ ТОВАРИСТВ НА СУМЩИНІ В 1987-1991 РР.

У статті проаналізовано та вивчено специфіку створення та діяльності неформальних товариств на території Сумщини в роки Перебудови. Висвітлено суспільно-політичні причини виникнення товариств, таких як: мистецько-краєзнавче товариство «Спадщина», товариство української мови «Просвіта», «Союз сприяння перебудові», історико-просвітницьке товариство «Меморіал», клуб «Ініціатива» та ін. Проаналізовано форми і методи боротьби неформальних товариств за становлення незалежності Української держави. Здійснено системний аналіз динаміки розвитку відносин влади з неформальними товариствами на Сумщині в роки Перебудови.

Ключові слова: товариство «Просвіта», філософське товариство «Мысль», «Союз сприяння перебудові», клуб «Ініціатива», мистецько-краєзнавче товариство «Спадщина».

Наукові дослідження проблематики створення та діяльності неформальних товариств на Сумщині майже відсутні. Першими, хто зацікавився діяльністю неформальних організацій в УРСР в роки Перебудови, були журналісти державної і альтернативної преси. Щоправда, оприлюднена ними інформація іноді була необ'єктивною, ідеологічно заангажованою. Наукове ж вивчення процесу створення неформальних організацій, його осягнення як на теоретичному, так і на конкретно-історичному рівні розпочалося з 1991 року. Деякі відомості по даній тематиці можна почерпнути з місцевої опозиційної газети «Добрий день» [10;11]. Інформацію про створення та діяльність неформальних товариств можна взяти зі збірника опублікованих документів та матеріалів «Інакодумство на Сумщині» під редакцією В.О. Артюха, Г.М. Іванющенко, В.О. Садівничого [3].

Метою даної статті є висвітлення процесу виникнення та становлення неформальних товариств на Сумщині та охарактеризування основних напрямків їх діяльності.

Курс на «перебудову» в СРСР проголошений генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому пленумі 1985 р., стимулював швидкий розвиток демократизації суспільного життя в УРСР.

Життя народу в роки перебудови було тяжким, зростав дефіцит товарів, росла інфляція. Рейтинги лідерів КПРС почали стрімко падати, оскільки, саме правляча верхівка Радянського Союзу була ініціатором реформ. Позиції КПРС послаблювала боротьба за владу всередині партії між «демократами» та «консерваторами». Дедалі більше людей ставали прихильниками опозиційних сил, які пропонували альтернативні шляхи виходу з кризи. Гасла гласності і багатопартійності ставали все популярнішими у народних масах. На фоні демократизації суспільного життя різко зросла політична активність населення. Результатом політичної активізації суспільства стала поява в країні перших неформальних історико-просвітницьких товариств та організацій, які поширювали відомості про політичні репресії в СРСР та злочини КПРС.

Неформальними називали організації, які виникали без узгодження з радянською владою. Неформальні товариства прагнули відібрати владу в ослабленої Комуністичної партії. На чолі товариств стояли люди, які прагнули політичної діяльності, це було особливістю в роки перебудови, оскільки раніше на чолі рухів опору владі стояли діячі культури.

За даними Сумського обкому ЦК КПУ на 1 березня 1988 р. в Сумській області налічувалося більше 4 тисяч об'єднань, в яких було задіяно більше 79 тисяч людей. 1987 р. створено 746 нових гуртків та об'єднань. Але більшість з них були підконтрольні владі і не несли ніякої загрози політичному устрою. Це були клуби художньої самодіяльності, гуртки воїнів-ветеранів. Але створювалися і такі гуртки, які прагнули самостійності, наприклад «Спадщина» [6, арк. 57]

Мистецько-краєзнавче товариство «Спадщина», створене у квітні 1987 р., скориставшись політикою гласності, проголошеною М. Горбачовим, стало однією з перших неформальних організацій. Лідером цього об'єднання був Олексій Шевченко. У товариства було 2 програми: мінімум і максимум.

Відповідно до програми максимуму товариства його учасники мали працювати за такими напрямками: краєзнавці готували теми з давньої та модерної історії краю; художники працювали за напрямками «Пейзажі рідного краю» та «Героїка Сумщини»; композитори створювали пісні на слова місцевих поетів з Сумщини; літератори шукали дані про долю поетів-земляків. створили вокальний ансамбль; проведення художньо-літературної виставки «Витоки революції».

У свою чергу програма мінімум включала в себе наступні завдання: зберегти створений ансамбль; створити інтернаціональну студію «Дружба»; створити драматичний гурток.

У червні 1987 р. товариство «Спадщина» припинило своє існування. За спогадами О. Шевченка, причиною розпуску послужила активізована КДБ індивідуальна робота з прихильниками «Спадщини». Члени товариства були залякані і відмовлялися відвідувати засідання організації. Дії КДБ не зовсім підлягали поясненню, бо не можна сказати, що товариство було опозиційним до влади, тому що було створене з відома члена міського партії П. Кононенка [3, с. 209-210].

У травні 1988 р. виникла ініціативна група з 11 чоловік на чолі з В. В. Майбородою, метою якої було створення організації для підтримки процесів перебудови [4, арк. 130]. Організаційно це об'єднання було оформлене у червні 1988 р. і отримало назву «Союз сприяння перебудові і демократизації». Лідер організації В. В. Майборода мав власне друковане видавництво «Движение», в якому друкували інформацію стосовно цього об'єднання [13, арк. 13]. До координаційної ради «Союзу сприяння перебудові» входили: А. Ф. Бутенко, В. В. Майборода, П. І. Головченко, Є. Є. Мартинов, А. С. Криганова, О. В. Сенченко, В. Ковтун, А. С. Шатов [9, арк. 78-79]

За даними КДБ УРСР саме ця організація на Сумщині найбільше виступала за створення Українського народного фронту, за прикладом тих, які були сформовані в Прибалтиці. Організація займалася економічними проблемами перебудови, охороною навколишнього середовища. Її учасники створили службу милосердя, для допомоги жертвам репресій та бюрократії. Невдовзі членів цього об'єднання було звільнено з роботи, а членів КПРС викликано в райкоми партії для проведення з ними відповідної роботи [9, арк. 104-106].

Організація вимагала надати їй будівлю для зборів, дати можливість друкувати матеріали і виступати на мітингах. Сумський обком КПУ відмовлявся реєструвати нову організацію, вважаючи, що вона веде підривну діяльність в суспільстві. За лідерами організації, А. С. Кригановою та В. В. Майбородою вели спостереження співробітники КДБ.

Товариство української мови «Просвіта» було створено восени 1988 р. у Львівському лісотехнічному інституті. Першим головою осередку став Г. З. Чопик. У 1989 р. засновано Сумську крайову організацію товариства «Просвіта», яка боролася за утвердження української мови як державної. Крайову організацію очолював В. П. Казбан, який також входив до координаційної ради Сумської крайової організації НРУ за перебудову. [10, с. 4].

1990 р. Віктор Павлович був обраний депутатом Сумської міської та обласної Ради. Був Головою комісії Сумської міської Ради по контролю за впровадженням української мови як державної в м. Суми. Паралельно – заступником начальника управління культури Сумської обласної державної адміністрації з питань національного відродження. 1990 р. В. Казбан, на сесії міської ради, закликав вшанувати День перепоховання Тараса Шевченка в Україні покладанням квітів пам'ятнику поету.

1989 р. зросла активність окремих ініціативних груп, які намагалися загострювати політичну ситуацію в місті Суми.

5 березня 1989 р. біля Альтанки органами правопорядку було затримано групу з 20 чоловік, які роздавали жителям міста Суми листівки, в яких розповідалося про наслідки

сталінізму і діяльність Сумського Народного фронту. Збирали підписи до ВР УРСР з вимогами контролю над реконструкцією Хімпрому. Було встановлено, хто був на чолі даної акції.

Це були: А. Ф. Бутенко – інженер «Гіпрохіму», А. С. Криганов – учитель СШ №18, П. І. Головченко – пенсіонер, Ю. В. Шнітке – інженер-технолог заводу ім. Фрунзе; О. Д. Баханько – пенсіонер; О. В. Сенченко – домогосподарка та Ю. М. Горайнов. Усі вони були представниками сумського осередку «Меморіал» [2, с. 222-223].

6 серпня 1989 р. установча конференція проголосила створення Сумського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», одразу було затверджено статут і обрано керівників. Засновником товариства був Ю. С. Кобиляков. Співголовами товариства «Меморіал», обрано І. М. Предборську та В. В. Майбороду. Товариство підтримало політику КПРС, спрямовану на всебічну демократизацію. Установча конференція звернулася до партійних органів, обласної прокуратури, МВС та КДБ з вимогою надавати допомогу «Меморіалу» в його діяльності. Конференція підтримала ідею створення НРУ за перебудову.

Головними завдання «Меморіалу» були: збереження і увічнення пам'яті жертв сталінізму; реабілітація жертв репресій, допомога їх родинам, всебічний захист інтересів репресованих у державних та громадських організаціях; сприяння гласності; вивчення основ сталінізму; дослідження і ліквідація «білих плям» історії; ліквідація топонімів з прізвищем людей, які причетні до масових репресій [12, арк. 2].

Зважаючи на виникнення опозиційних гуртків та організацій, КДБ УРСР спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних заходів стосовно осіб, засуджених за статтями 62 і 187 КК УРСР (антирадянська агітація іклеп на радянський суспільний лад). Упродовж другої половини 1980-х р. КДБ на протидію неформальним організаціям вело під гаслом боротьби проти українського націоналізму в умовах демократії та гласності. Відмовившись від широкомасштабних та жорстких репресивних заходів, КДБ продовжував здійснювати моніторинг громадської думки, пильно стежити за людьми з опозиційними поглядами. Екстремістськими організаціями на Сумщині комуністична влада визнала «Союз сприяння перебудові», товариство «Меморіал», філософський клуб «Мисль», клуб «Ініціатива» Л. Коваленка та Народний Рух України за перебудову.

Проте, як відзначав завідувач ідеологічним відділом Сумського обкому КПУ В. Ф. Чирва, такі дії не отримували своєчасної реакції від партійних органів міста та області. В. Ф. Чирва, також зазначив, що створена Сумським міськкомом група для протидії негативним явищам, яку очолював другий секретар Ю. М. Вакуленко, не діяла належним чином. В. Ф. Чирва наголосив на тому, що партійні комітети міста вчасно не провели профілактичну і роз'яснювальну роботу з членом республіканської організації «Меморіал» і лідером «Союзу сприяння перебудові» В. В. Майбородою. Також не вдалося вчасно відкласти проведення установчої конференції товариства «Меморіал» до розгляду Радою Міністрів УРСР програмних документів організації. За оцінкою В. Ф. Чирви, у результаті пасивної діяльності групи по протидії негативним явищам на чолі з Ю. М. Вакуленко під час установчої конференції «Меморіалу» в склад координаційної ради товариства потрапили представники групи В. В. Майбороди [7, арк. 21-24]

У другій половині 1988 р. представники офіційної влади та охоронних структур зрозуміли, що наростання національно-демократичного руху вже не зупинити, тому вирішили скерувати його в потрібному для себе напрямку. У липні 1988 р. КГБ підготував рекомендації по створенню громадських об'єднань боротьби за перебудову і таким чином взяти справу в свої руки. У ці об'єднання мали входити особи, які могли б на мітингах заволодіти увагою людей, і доносили народу ідеї КПРС. Тим самим КДБ намагався розвернути ідеологічну боротьбу з опозиційно-налаштованими силами.

У період загострення ідеологічної роботи радянської влади з представниками «Меморіалу», перед проведенням установчого з'їзду товариства у липні 1989 р., у травні 1989 року у Сумах було організовано філософське товариство «Мисль», на чолі з О. С. Кобиляковим. Товариство встановило зв'язки з неформальними товариствами Москви,

Києва, Ленінграда. На 25 червня 1989 р. був запланований з'їзд, на який запрошувалися представники православної церкви, редактори друкованих видань.

У цей час на травневому 1989 р. Пленумі ЦК КПУ було розглянуто питання про завдання партійних організацій щодо посилення партійно-політичної роботи й постановлено завдання звернути увагу на необхідність давати відсіч екстремістам і демагогам, переконливо викривати справжню мету угруповань антирадянського та націоналістичного спрямування.

У результаті цих подій секретар обкому КПУ В. А. Шевченко 11 липня 1989 р. підписав постанову про посилення ідеологічної та організаторської роботи з протидії антисоціалістичним елементам. В якій закликав міськкоми і райкоми підвищити контрпропагандистську ефективність політичної та виховної роботи на місцях.

Постанова В. А. Шевченка швидко знайшла відгук у обкому і міськкомів. 31 жовтня 1989 р. сумський міськком обласного комітету КПУ надав інформацію про виконану роботу. Так, зазначалося, що в засідання «Меморіалу» беруть участь представники партійного керівництва та міської бібліотеки, а засідання історико-краєзнавчого товариства «Спадщина» проходять за участю правління фонду культури. На зборах інших неформальних організацій також були присутні партійні працівники. Щоб протидіяти організаціям в місті Суми було створено 14 ідеологічних інформаційних груп [5, арк. 100-102].

У вересні 1989 р. з представниками неформальних організацій проведено зустріч у міськкомі партії. Представники неформальних організацій приймали участь в роботі сесії міської Ради народних депутатів.

2 грудня установчу конференцію провело історико-краєзнавче товариство «Спадщина». На ній були визначені завдання товариства: збереження, вивчення, поширення матеріальної і духовної спадщини народів нашого краю; подолання національного нігілізму; розвиток міжнародних відносин; розвиток національної культури, формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян. У 1989 р. В. Майборода та О. Тарасенко голодували на майдані перед обкомом партії, через відмову міськкому надати дозвіл на проведення мітингу. У 1988 – 1989 рр. у Шостці було створено неформальний клуб «Ініціатива», який став відділенням «Руху». Лідером був Л. О. Коваленко. Клубом було організовано групу, що виступила проти обрання народним депутатом В. А. Шевченка. Клуб «Ініціатива» називали «антиперебудовною групою Коваленка» [1, арк. 137-138]. 25 лютого 1990 р. засновано Спілку української молоді «Сумщина», яка почала свою діяльність ще восени 1989 р. «Сумщина», створена групою з 15 чоловік. Метою спілки було відродження Української незалежності. До Спілки української молоді входили крайові організації. Вищим органом був крайовий провід до якого входи В. Ольшанський – студент фізико-технічного інституту та О. Медуниця – студент педагогічного інституту. Сумську міську організацію очолював Олег Медуниця [10, с.4]. 21 грудня 1990 р. відкрилася Сумська крайова організація Української Республіканської партії. Налічувала 75 чоловік. Головою обласної УРП обрано було Анатолія Бутенко, а головою Сумської міської УРП обрано Мирослава Бельківського [11, с.5].

Таким чином, поява інакодумства і виникнення на його основі неформальних товариств стали передумовою побудови Незалежної України. Неформальні організації на Сумщині поділялися на 2 типи: культурні організації – ставили за мету розвиток літератури, мистецтва, театру, як приклад – товариство «Спадщина»; політичні – які займалися питаннями української мови, міжнародних відносин, встановленням незалежності. У свою чергу політичні діляться на крайові неформальні організації, які діяли в руслі всеукраїнських неформальних товариств, маючи деякі особливості зумовлені провінційним статусом області (товариство «Просвіта», «Меморіал») та обласні неформальні організації (клуб «Мисль», «Союз сприяння перебудові»). Провідними діячами неформального руху на Сумщині були Коваленко Л.О. лідер шостинського клубу «Інціатива», Майборода В.В. – лідер товариства «Союз сприяння перебудові». За лідерами неформальних організацій КДБ встановлював спостереження, але незважаючи на всі перепони діяльність товариств на Сумщині була дієвою, і підірвала авторитет КПРС на території області.

1. Відкритий лист жителів міста Шостка в газету «Известия» на захист ініціативної групи Леоніда Коваленка. – ДАСО, ф. П-4, оп. 75, спр. 55, арк. 137-138.
2. Довідка по факту проведення неофіційного мітингу 5.03.1989 / [упоряд. В.О. Артюх, Г.М. Іванущенко, В.О. Садівничий] / Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.). – Суми: ВВП Мрія-1 ТОВ. – Т.1. – 2012. – С. 222-223.
3. Звіт керівника Сумської неформальної організації – краєзнавчо-мистецького товариства «Спадщина», Олексія Шевченка / [упоряд. В.О. Артюх, Г.М. Іванущенко, В.О. Садівничий] / Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.). – Суми: ВВП Мрія-1 ТОВ. – Т.1. – 2012. – С. 209-210.
4. Інформація КДБ УРСР ЦК КПУ про структуру, чисельність, напрямки діяльності неформальних об'єднань в Українській РСР. – ГДА СБУ, ф. 16, оп. 14, спр. 8, арк. 127-130.
5. Інформація Сумського обкому КПУ «Про виконану роботу з протидії екстремістським та антисоціалістичним елементам». – ДАСО, ф. П-4, оп. 75, спр. 20, арк. 100-102.
6. Інформація Сумського обкому ЦК КПУ про спроби керівництва першими неформальними об'єднаннями в Сумах. – ДАСО, ф. П-4, оп. 72, спр. 53, арк. 57-58.
7. Лист Голові Комітету Партийдного Контролю при ЦК КПРС тов. В.К. Пуго про переслідування деяких сумських комуністів за критику та сприяння перебудові. – ДАСО, ф. П-4, оп. 75, спр. 55, арк. 78-79.
8. Лист завідувача ідеологічним відділом Сумського обкому КПУ В. Чирви «О недостатках в работе партийных организаций, советских органов г. Сумы по предупреждению негативных явлений в деятельности отдельных самостоятельных формирований». – ДАСО, ф. П-4, оп. 75, спр. 28, арк. 21-24.
9. Лист ініціаторів створення організації «Союз содействия перестройке и демократизации» до Сумського обкому КПУ. – ДАСО, ф. П-4, оп. 72, спр. 81, арк. 104-106.
10. Починаємо знайомство // Добрий день. – 1992. – № 34. – С. 4.
11. Починаємо знайомство // Добрий день. – 1992. – № 35. – С. 5.
12. Резолюція установчої конференції Сумського історико-просвітницького товариства «Меморіал». – ДАСО, ф. Р-7710, оп. 7, спр. 4, арк. 2.
13. Характеристика Сумського обкому КПУ на лідерів політичних та громадських організацій Сумщини. – ДАСО, ф. П-4, оп. 80, спр. 20, арк. 10-19.

Scientific research on the problems of the creation and operation of informal societies in Sumy region is almost absent. The first, who is interested in the activity of "informal" organizations in the Ukrainian SSR during the restructuring years, can be considered state journalists and alternative press. The scientific study of the process of the creation of informal organizations, its comprehension both at theoretical and at the concrete historical level began in 1991.

Non-formal organizations in Sumy are divided into 2 types: cultural, as an example of the "Heritage" society, and political parties - "Memorial", "Union for facilitating restructuring". Cultural tendencies of the organization prevailed in 1987-1988, since 1989 the predominance goes to non-formal organizations of political orientation.

The article analyzes and studies the specifics of the formation and operation of informal societies on the territory of the Sumy region during the restructuring years (1986-1990). The research begins in 1987, with the advent of the first informal organization in Sumy, the "Heritage" artistic ethnographic society, which was founded in April 1987. The socio-political causes of the emergence of societies such as the artistic and ethnographic society "Heritage, the Ukrainian language Prosvita, Union for the Promotion of Perestroika, the Historical and Educational Society Memorial, the "Initiative" club, etc. are highlighted. In the article, we examine the tendencies of formation of informal organizations, their program tasks are considered evolution.

The article outlines the main stages of the socio-political activity of the leaders of the informal societies, in particular Oleksandr Kobilyakov, head of the Mysl club, Oleksii Shevchenko, the head of the "Heritage" society, Victor Kosban, the head of the "Education" society, and Volodymyr Mayboroda, leader of the Union for the Promotion of Perestroika.

The forms and methods of struggle of informal societies for the formation of independence of the Ukrainian state are analyzed. A systematic analysis of the dynamics of the development of relations of power with informal societies in the Sumy region during the years of Perestroika was carried out. An attempt was made to provide a comprehensive coverage of the problem.

Key words: Society «Prosvita», philosophical society «Mysl», «Union for the Promotion of Perestroika», club «Initiative», art-lore association «Heritage».

1. Vidkrytyy lyst zhyteliv mista Shostka v hazetu «Yzvestyya» na zakhyst initsiatyvnoyi hrupy Leonida Kovalenka. – DASO, f. P-4, op. 75, spr. 55, ark. 137-138.
2. Dovidka po fakti provedennya neofitsynoho mitynhu 5.03.1989 / [uporyad. V.O. Artyukh, H.M. Ivanushchenko, V.O. Sadvnychy] / Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955 – 1990 rr.). – Sumy: VVP Mriya-1 TOV. – T.1. – 2012. – S. 222-223.
3. Zvit kerivnyka Sums'koyi neformal'noyi orhanizatsiyi – krayeznavcho-mystets'koho tovarystva «Spadshchyna», Oleksiya Shevchenka / [uporyad. V.O. Artyukh, H.M. Ivanushchenko, V.O. Sadvnychy] / Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955 – 1990 rr.). – Sumy: VVP Mriya-1 TOV. – T.1. – 2012. – S. 209-210.
4. Informatsiya KDB URSR TSK KPU pro strukturu, chysel'nist', napryamky diyal'nosti neformal'nykh ob'yednan' v Ukrayins'kiy RSR. – HDA SBU, f. 16, op. 14, spr. 8, ark. 127-130.
5. Informatsiya Sums'koho obkomu KPU «Pro vykonanu robotu z protydiy ekstremist-s'kym ta antysotsialistychnym elementam». – DASO, f. P-4, op. 75, spr. 20, ark. 100-102.
6. Informatsiya Sums'koho obkomu TSK KPU pro sprobu kerivnytstva pershymy neformal'nymy ob'yednannamy v Sumakh. – DASO, f. P-4, op. 72, spr. 53, ark. 57-58.
7. Lyst Holovi Komitetu Partynoho Kontrolyu pry TSK KPRS tov. V.K. Puho pro peresliduvannya deyakykh sums'kykh komunistiv za krytyku ta spryannya perebudovi. – DASO, f. P-4, op. 75, spr. 55, ark. 78-79.
8. Lyst zaviduvacha ideolohichnym viddilom Sums'koho obkomu KPU V. Chyrvy «O nedostat'kakh v rabote partyynykh orhanyzatsyy, sovet-skykh orhanov h. Sumy po preduprezhdenyyu nehatyvnykh yavlenyy v deyatel'nosty otdel'nykh samodeyatel'nykh formyrovanyu». – DASO, f. P-4, op. 75, spr. 28, ark. 21-24.
9. Lyst initsiatoriv stvorennya orhanizatsiyi «Soyuz sodeystviyya perestroyke y demokratyzatsyy» do Sums'koho obkomu KPU. – DASO, f. P-4, op. 72, spr. 81, ark. 104-106.
10. Pochynayemo znayomstvo // Dobryy den'. – 1992. – № 34. – S. 4.
11. Pochynayemo znayomstvo // Dobryy den'. – 1992. – № 35. – S. 5.
12. Rezolyutsiya ustanovchoyi konferentsiyi Sums'koho istoryko-prosvitnyts'koho tovarystva «Memorial». – DASO, f. R-7710, op. 7, spr. 4, ark. 2.
13. Kharakterystyka Sums'koho obkomu KPU na lideriv politychnykh ta hromads'kykh orhanizatsiy Sumshchyny. – DASO, f. P-4, op. 80, spr. 20, ark. 10-19.